

शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील प्रशिक्षणार्थीमध्ये लिंगधारित समानता मूल्यनिर्मितीसाठी उपक्रमाची निर्मिती आणि परिणामकारकता तपासणे.

प्रा. डॉ. विलास भानुदास बंडगर.,

उमा शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय बी.एड. पंढरपूर.

गोषवारा : सध्याच्या दैनंदिन जीवनाचा विचार केला तर भारतीय समाज व्यवस्थेमध्ये स्त्री आणि पुरुष अशी दोन चक्रे अस्तित्वात आहेत. मात्र त्यांच्यामध्ये आज एकमत नाही त्यांच्या मध्ये भेदभाव होत आहे त्यामध्ये बदल करण्यासाठी संशोधकाने शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील प्रशिक्षणार्थी यामध्ये लिंगधारित समानता मूल्य निर्मितीसाठी उपक्रमाची निर्मिती आणि परिणामकारकता अभ्यासणे या संशोधन समस्येचा विचार केला यासाठी संशोधकाने प्रयोग पद्धतीचा अवलंब केला असून त्यासाठी पूर्वोत्तर चाचणी या अभिकल्प चा वापर केला आहे. माहितीच्या संकलनासाठी संशोधकाने शिक्षक निर्मित पूर्व चाचणी उत्तर चाचणीचा अवलंब केला असून प्राप्त माहितीचे संख्याशास्त्रीय विश्लेषण करण्यासाठी मध्यमान, प्रमाण विचलन आणि टी परीक्षिका या साधनांचा वापर केला. संशोधकांनी निर्माण केलेले उपक्रम आणि त्याची प्रभावीपणे केलेले अंमलबजावणीमुळे शिक्षण शास्त्र महाविद्यालय येथील प्रशिक्षणार्थी यामध्ये लिंगधारित समानता हे मूल्य विकसित होण्यास मदत झाली व त्यांच्यामध्ये कोणत्या प्रकारचा भेदभाव राहिला नाही.

पारिभाषिक संज्ञा : लिंगधारित, उपक्रम, भेदभाव, समानता, विभिन्नलिंगी, इ.

प्रास्ताविक : दैनंदिन जीवनात लिंग या शब्दासाठी 'Gender' व 'Sex' हे इंग्रजी पर्यायी शब्द म्हणून वापरले जातात. समाजशास्त्रातील विविध संशोधकांनी या दोन्ही शब्दांमध्ये भेद केलेला आहे. 'Gender' या शब्दाला मराठीत 'लिंगभाव' म्हटले जाते. या विषयाच्या अभ्यासात, 'Gender' म्हणजे काय? असा प्रश्न विचारला तर अनेकदा 'स्त्री-पुरुष' समानता अशी उत्तरे देतात, लिंग आणि लिंगभाव या दोन शब्दांमध्ये बऱ्याचदा गल्लत केली जात आहे. निसर्गाने स्त्री-पुरुषांमध्ये जे फरक केला आहे त्याला लिंग आणि त्यात फरकाचा आधार घेऊन समाजाने स्त्री आणि पुरुषांना ज्या भूमिका दिल्या आणि त्यांच्यातील सत्ता

संबंध निर्धारित केले त्यास 'लिंगभाव' असे म्हणतात. मात्र समाजामध्ये किंवा स्त्री आणि पुरुष याच दोन लिंगाची माणसे नसतात हेही आवर्जून नोंदविले पाहिजे, अतिरिक्त 'विभिन्नलिंगी' 'ट्रान्सजेंडर' किंवा 'इंटरसेक्स' असे शब्द वापरले जातात. स्त्री पुरुष समानता हा शब्द देखील या ठिकाणी अपुरा आहे कारण की यामध्ये विभिन्नलिंगी व्यक्तीची दखल घेतलेली नाही. त्यामुळेच, आत्ता लिंगाधारित समानता असा सर्वसमावेशक शब्द वापरला जातो. लिंग हे जैविक, तर लिंगभाव हे एक सामाजिक वैशिष्ट्य आहे, जय-भीम वैशिष्ट्य बदलता येत नसले तरी सामाजिक वैशिष्ट्ये काळानुरूप बदल करणे आवश्यक आहे.

लिंगभाव : चौदाव्या शतकापासून व्याकरण दृष्ट्या स्त्री वाचतात व पुरुष वाचक किंवा नपुंसक नामे दर्शविण्यासाठी लिंगभाव या शब्दाचा वापर केला गेला. लिंग भाव आणि लिंग जाती हे दोन्ही शब्द पुरुषवाचक व स्त्री वाचक शब्द ओळखण्याच्या दृष्टीने उपयोगात आणले गेले यात थोडा फरक होता. आणि सामाजिक भेदाच्या संदर्भात वापरला गेला.

मध्ययुगीन इंग्रजीत प्राचीन फ्रेंच Gender जो लॅटिन Genus या शब्दापासून तयार झालेला आहे त्याचा अर्थ जन्म, कुटुंब आणि राष्ट्र असा होतो. स्त्री आणि पुरुषाने आत्मसात केलेले, वेळेनुसार बदल होणारे आणि संस्कृतीनुसार विस्तृत भिन्नता असणारे सामाजिक वेगळेपण अशी लिंग भावाची संकल्पना संबंधित आहे.. लिंग भाऊ या संकल्पनेमध्ये तीन बाबींचा किंवा घटकांचा विचार केला जातो ते घटक पुढीलप्रमाणे.

1. लिंग भाव: जैविकतेकडून सामाजिकतेकडे स्थित्यंतर.
2. गुणसूत्रे: जीवन आणि संस्कृती मूल्यानुसार संयोजन.
3. गर्भाच्या वैशिष्ट्यांचे वहन: दृष्टिकोन, मानसिकता आणि कार्यात बदल.

संशोधन समस्या निवडण्या मागची पार्श्वभूमी : संशोधक गेल्या दहा वर्षांपासून शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयात कार्यरत असून त्याला असे जाणवले की या प्रशिक्षणामध्ये काही बाबतीत मतभेद आहेत, जर हे मतभेद वेळेतच सोडवले गेले नाही किंवा दूर गेले नाहीत तर हेच प्रशिक्षणार्थी उद्याचे भावी बलशाली भारताचे नागरिक आणि सुजान शिक्षक होणार आहेत त्यामुळे त्यांच्यामधील हे मतभेद

दूर करणे एक शिक्षक शिक्षक म्हणून मला माझे कर्तव्य वाटले आणि त्यांच्या मधील असणारे मतभेद दूर करण्यासाठी काही उपक्रमाची निर्मिती करण्याचे मी ठरवले आणि त्यानुसार शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील प्रशिक्षणार्थी यामध्ये असणारे मतभेद दूर होण्यासाठी प्रयत्न करण्याचे निश्चित करून प्रस्तुत संशोधन समस्येची निवड संशोधकाने केलेली आहे.

संशोधन अभ्यासाची गरज आणि महत्व : शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयात प्रशिक्षणार्थी यामध्ये लिंगभाव आधारित समानता या मूल्य संदर्भात असणारे मतभेद जाणून घेण्याच्या दृष्टीने प्रस्तुत संशोधन गरजेचे आहे.

1. शिक्षण शास्त्र महाविद्यालयातील संशोधकाने मत जाणून घेतले तर त्यावर ती कोणते उपाय योजना किंवा उपक्रम राबवता येतील हे जाणून घेण्याच्या दृष्टीने प्रस्तुत संशोधन महत्त्वाचे आहे.
2. प्रस्तुत संशोधनामुळे प्रशिक्षणार्थ्यांना स्त्री-पुरुष यांचे अधिकार मर्यादा आणि समानता या बाबीचे ज्ञान होण्यास मदत होईल.
3. प्रस्तुत संशोधनामुळे प्रशिक्षणार्थी यांच्या सहकार्यामुळे समाजात घडत असलेल्या भेदभाव दूर करण्याच्या दृष्टीने प्रस्तुत संशोधन गरजेचे आणि महत्त्वाचे आहे.
4. लिंगभाव आधारित समानता या मूल्यांची रुजवणूक करण्यासाठी कोणते उपक्रम राबवावेत त्याचे आयोजन आणि नियोजन कसे करावे याची माहिती मिळण्यासाठी प्रस्तुत संशोधन महत्त्वाचे आहे.

संशोधन समस्या विधान : शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील प्रशिक्षणार्थीमध्ये लिंगधारित समानता मूल्यनिर्मितीसाठी उपक्रमाची निर्मिती आणि परिणामकारकता तपासणे.

संशोधन समस्या विधानाच्या कार्यात्मक व्याख्या : पंढरपूर येथील उमा शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयात बी.एड. प्रशिक्षणार्थी यामध्ये लिंगधारित समानता या मूल्य निर्मितीसाठी उपक्रमाची निर्मिती करणे व परिणामकारकता अभ्यासणे या संशोधन समस्या विधानातील कार्यक्रम व्याख्या पुढीलप्रमाणे.

1. **लिंगभाव आधारित समानता मूल्य :** भारतीय राज्यघटनेने स्त्री पुरुष समानता या साठी कायद्याने घालून दिलेली तत्व आणि नियम यांचे पालन.

2. उपक्रम निर्मिती व परिणामकारकता अभ्यासणे : शिक्षण शास्त्र महाविद्यालयातील प्रशिक्षणार्थी यामध्ये लिंगाधारित समानता या मुली निर्मितीसाठी संशोधकाने राबवलेल्या वेगवेगळ्या उपक्रमाची प्रशिक्षणार्थी याच्या विकासावर झालेला परिणाम अभ्यासणे.

संशोधनाची उद्दिष्टे : शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील प्रशिक्षणार्थीयामध्ये लिंगाधारित समानता या मूल्यनिर्मितीसाठी निर्मितीसाठी उपक्रमाची निर्मिती करणे.

1. शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील प्रशिक्षणार्थीयामध्ये लिंगाधारित समानता या मूल्यनिर्मितीसाठी केलेल्या उपक्रमाची अंमलबजावणी करणे.
2. शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय येथील प्रशिक्षणार्थी यामध्ये लिंगाधारित समानता या मूल्यनिर्मितीसाठी राबविलेल्या उपक्रमाची परिणामकारकता अभ्यासणे.

संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा :

1. प्रस्तुत संशोधन पंढरपूर शहरातील उमा शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील बी. एड. भाग दोन मधील प्रशिक्षणार्थींशी संबंधित असून, यामध्ये संशोधकाने इतर वर्गातील प्रशिक्षणार्थी यांचा विचार केलेला नाही.
2. प्रस्तुत संशोधन बी. एड. भाग दोन च्या अभ्यासक्रमातील लिंगाधारित समानता या मूल्य निर्मितीसाठी राबवलेल्या उपक्रमाची संबंधित आहे यामध्ये इतर कोणत्याही घटकाचा संशोधकाने विचार केलेला नाही.
3. प्रस्तुत संशोधन उमा शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील बी. एड. भाग दोन मधील एकूण 40 विद्यार्थ्यांशी संबंधित आहे.
4. प्रस्तुत संशोधन शैक्षणिक वर्ष 2020- 21 या शैक्षणिक वर्षातील बी. एड. भाग दोन मध्ये शिकत असणाऱ्या विद्यार्थ्यां पुरतेच मर्यादित आहे.

संशोधन परिकल्पना :

अ. **संशोधन परिकल्पना:** शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील प्रशिक्षणार्थीमध्ये लिंगधारित समानता मूल्यनिर्मितीसाठी संशोधकांनी राबवलेल्या उपक्रमाचा प्रशिक्षणार्थी याच्या संपादणूकीवर सार्थ परीणाम होतो.

ब. शून्य परिकल्पना :

1. शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील प्रशिक्षणार्थीमध्ये लिंगधारित समानता मूल्यनिर्मितीसाठी संशोधकांनी राबवलेल्या उपक्रमाचा प्रशिक्षणार्थी याच्या संपादणूकीवर सार्थ परीणाम होईलच असे नाही.

2. नियंत्रित व प्रायोगिक गटातील प्रशिक्षणार्थीयाच्या पूर्व आणि उत्तर चाचणीतील संपादणूकीत कोणताही सार्थ फरक नाही.

3. नियंत्रित व प्रायोगिक गटातील प्रशिक्षणार्थीयाच्या उत्तर चाचणीतील संपादणूकीत कोणताही सार्थ फरक नाही.

संशोधन पद्धती : संशोधनाच्या प्रमुख तीन पद्धती असून त्या पद्धती पैकी प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधकाने प्रायोगिक पद्धतीचा अवलंब केलेला असून त्यासाठी संशोधकाने एकलगत- पूर्वोत्तर चाचणी या अभिकल्पाचा वापर केलेला आहे.

नमुना निवड : प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधकाने प्रशिक्षणार्थीयाची निवड करण्यासाठी असंभाव्यता नमुना निवड पद्धतीतील सहेतुक नमुना निवड पद्धतीचा अवलंब केलेला आहे तसेच महाविद्यालयाची निवड करण्यासाठी लॉटरी पद्धतीचा अवलंब केलेला आहे.

संशोधनाची प्रत्यक्ष कार्यपद्धती:

1. सर्वप्रथम संशोधकाने बी एड. भाग दोनच्या वर्गात स्त्री पुरुष समानता या विषयावर गट चर्चेचे आयोजन केले त्या चर्चेच्या मुद्द्यांच्या नोंदी केल्या व त्यानुसार प्रशिक्षणार्थी यांमध्ये स्त्री पुरुष समानता यांच्यामधील कोणत्या कोणत्या बाबतीत एकमत होत आहेयेईल याचा विचार संशोधकाने सर्वप्रथम केला.

2. शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील प्रशिक्षणार्थीमध्ये लिंगाधारित समानता या मूल्यनिर्मितीसाठी कोणते उपक्रम राबवता येतील याविषयी शिक्षक प्रशिक्षणार्थीशी चर्चा करून पुढील उपक्रमाची निर्मिती केली.
3. महाविद्यालयात कार्यरत असणाऱ्या विशाखा समिती मार्फत कोण कोणते उपक्रम राबवले जातात याचा अभ्यास केला यामध्ये प्रामुख्याने महिला विषयी उपक्रम यामध्ये प्रामुख्याने बालिका दिन महिला दिन या दिनानिमित्त विविध स्पर्धांचे आयोजन केले जाते यामध्ये निबंध स्पर्धा वक्तृत्व स्पर्धा वादविवाद स्पर्धा आणि प्रश्नमंजुषा यासारख्या स्पर्धांच्या माध्यमातून महिला विषयी वाटणारी भावना व्यक्त करण्याची संधी महिला प्रशिक्षणार्थी याबरोबरच पुरुष प्रशिक्षणार्थ्यांना देखील आपल्या समाजातील माता-भगिनीं बद्दल भावना व्यक्त करण्याची संधी दिली.
4. महिला व पुरुष प्रशिक्षणार्थ्यांना महाविद्यालयातील जबाबदारीचे समान वाटप: स्त्री-पुरुषांच्या मध्ये समानता निर्माण व्हावी यासाठी संशोधकांनी स्त्री आणि पुरुष प्रशिक्षणार्थ्यांना दिल्या जाणाऱ्या जबाबदाऱ्यांचे समान वाटप केले.
5. व्याख्यानाचे आयोजन: स्त्री-पुरुष समान आहेत यासाठी प्रबोधन पर व्याख्यानाचे आयोजन महाविद्यालयात वर्षभर आयोजित केली जातात.
6. पावर पॉइंट सादरीकरणाचे आयोजन: बी. एड. भाग 2 मधील प्रशिक्षणार्थ्यांना जागतिक स्तरावर महिला आणि पुरुष यांनी केलेल्या महान अशा कार्याची माहितीचे एकीकरण त्याचे पावर पॉइंट प्रेझेंटेशन द्वारे सादरीकरण करण्याची संधी दिली त्यामुळे विशेष कार्य केलेल्या महिला आणि पुरुष यांचे समाजातील योगदान पाहण्यास मदत झाली.
7. स्त्री आणि पुरुष यांच्यातील समानता दर्शविणाऱ्या भारतीय राज्यघटनेतील ओल्या विषय प्रशिक्षणार्थी यामध्ये जाणीव जागृती निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला.
8. महिलांवरील होणाऱ्या हिंसा आणि अत्याचार टाळण्यासाठी प्रशिक्षणार्थ्यांना महाविद्यालयांमधून स्वयम् शिस्तीचे व संरक्षणाचे महत्व पटवून देऊन प्रत्यक्ष प्रात्यक्षिकाचे आयोजन केले.

9. शालेय अनुभव कार्यक्रमाच्या माध्यमातून माता पालक प्रबोधन केंद्राच्या माध्यमातून समाज प्रबोधन करण्याचे काम प्रशिक्षणार्थ्यांनी केले.
10. वर्गामध्ये मैत्रीपूर्ण वातावरण निर्माण करण्यासाठी संशोधकाने सुलभकाची भूमिका बजावली.
11. मुला-मुलींना एकत्र बसण्यासाठी प्रोत्साहन दिले.
12. वरील सर्व उपक्रमाचे आयोजन संशोधनात संशोधकाने दिनांक 20 फेब्रुवारी 2021 ते 26 फेब्रुवारी 2021 या कालावधीत प्रत्यक्ष अंमलबजावणी केली प्रथम पूर्व चाचणी आणि त्यानंतर उपक्रमाच्या अंमलबजावणीनंतर उत्तर चाचणी घेतली त्यामध्ये प्राप्त झालेल्या माहितीचे संकलन केले.
13. प्राप्त माहितीचे संकलन केल्यानंतर त्याचे संख्याशास्त्रीय विश्लेषण करण्यासाठी संशोधकाने मध्यमान, प्रमाण विचलन, टी परीक्षिका या संख्याशास्त्रीय तंत्राचा अवलंब केला व त्यावरून अर्थनिर्वचन करण्याचा प्रयत्न केला.
14. शेवटी संशोधकाने अर्थनिर्वचनावरून निष्कर्षाची मांडणी केली

संख्याशास्त्रीय विश्लेषण : संशोधकाने अंमलबजावणी केलेल्या विविध उपक्रमाच्या माध्यमातून प्रशिक्षणार्थींच्या संपादनूकीवर काय परिणाम झाला याचे वर्णन दर्शवणारा तक्ता पुढीलप्रमाणे.

तक्ता. क्रं. 1.1. पूर्व चाचणी आणि उत्तर चाचणी मधील प्रशिक्षणार्थींच्या प्राप्त गुणांच्या मध्य मनातील सार्थकता स्थरावरील फरक दर्शवणारा तक्ता.

मापन	पूर्व चाचणी एकूण विद्यार्थी	उत्तर चाचणी एकूण विद्यार्थी
विद्यार्थी संख्या (N)	30	30
मध्यमान (M)	2.96	15.1
प्रमाण विचलन (SD)	1.58	2.72
मध्यमानातील फरक. (D)	12.14	

't' मूल्य	4.10	
स्वाधीनता मात्रा	29	
	NS: 0.01 सार्थकता स्तरावर सार्थक नाही	

यावरून असे निदर्शनास येते की, शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील प्रशिक्षणार्थी यामध्ये लिंगभाव समानता या मूल्यांची रुजवणूक होण्यासाठी संशोधकाने राबविलेल्या उपक्रमाचे विद्यार्थ्यांच्या प्राविण्यात वाढ होण्यास मदत झाली.

निष्कर्ष :

1. शिक्षण शास्त्र महाविद्यालय प्रशिक्षणार्थी यामध्ये लिंगभाव समानता या मूल्यांची रुजवणूक करण्यासाठी संशोधकाने राबविलेल्या उपक्रमामुळे प्रशिक्षणार्थी यामध्ये उत्साही आणि आनंदी वातावरण निर्माण झाले.
2. प्रस्तुत संशोधनामुळे समाजाच्या विकासात पर्यायी राष्ट्रीय विकासात पुरुष आणि स्त्री चा समान सहभाग आवश्यक आहे हे समजण्यास मदत झाली.
3. प्रस्तुत संशोधनामुळे शालेय जीवनातील वातावरण प्रशिक्षण रस्त्याच्या विकासासाठी पोषक व मजबूत होण्यास मदत झाली.
4. लिंग भावामुळे स्वतःची ओळख समजण्यास प्रशिक्षणार्थी यास मदत झाली.
5. प्रशिक्षणार्थी यामध्ये प्रस्तुत संशोधनामुळे सहकार्याची भावना निर्माण झाली यामध्ये कोणत्याही प्रकारचे शारीरिक भेदभाव राहिले नाहीत.
6. प्रस्तुत संशोधनामुळे प्रशिक्षणार्थीस हक्क व कर्तव्याची जाणीव होण्यास मदत झाली.

संदर्भ ग्रंथसूची :

1. डॉ. बी.पी. मरजे., डॉ. युवराज पवार, 2016. लिंगभाव, शाळा आणि समाज, जळगाव: प्रशांत प्रशांत पब्लिकेशन्स.
2. डॉ. शैलजा भंगाळे., डॉ. रंजना सोनवणे, 2016. लिंगभाव, विद्यालय आणि समाज, जळगाव: प्रशांत प्रशांत पब्लिकेशन्स.

3. <https://www.google.com/amp/s/www.mymahanagar.com/featured/gender-difference/17267/amp/>